

Mezi sociologií utopickou, ideologickou a empirickou: ohlédnutí za prof. Josefem Solařem

V listopadu 2014 jsme si připomněli 95. výročí narození Josefa Solaře (26. 11. 1919 až 26. 2. 2002), obnovovatele brněnské sociologie v 60. letech minulého století. Solaře si můžeme připomenout jednak historicky jako klíčovou osobnost revitalizace brněnské sociologie po jejím nuceném rušení po roce 1948, jednak můžeme „případ Solař“ nahlížet z pohledu sociologie vědění jako reprezentanta jistého sociálního typu intelektuála a jeho osudy jako součást určité kolektivní biografie. V tomto druhém kontextu se před námi vynořuje především problém vztahu sociologie a politiky, souvislost mezi proměnami sociologie a proměnami politiky v kontextu vztahu vzájemného vlivu společenských poměrů na jedné straně a jejich reflexe na straně druhé. Tento text ale nemá ambici být studií z oblasti sociologie vědění, jen jubilejním, i když zároveň sociologickým připomenutím.

Josef Solař se narodil 26. listopadu 1919 v dělnické rodině, jeho otec byl zřízencem banky a matka dělnicí. Vystudoval reálné gymnázium v Brně a roku 1939 se zapsal na Filosofickou fakultu v Brně, která byla zanedlouho zavřena okupační mocí. Ještě předtím roku 1937 vstoupil do komunistické strany v Brně, aby mohl, jako komunistický aktivista, působit proti nacismu. Spolu s dalšími brněnskými studenty se stal členem Komunistického svazu mladé generace, aby mohl konstruktivně vyvíjet protifašistickou činnost. Roku 1941 byl zatčen gestapem, odsouzen a vězněn po zbývajících válečných letech postupně v Brně, na Mírově a v Untermassfeldu. Během války přišel v koncentračních táborech nejen o několik přátel, ale také o svoji snoubenku. Sám trpěl násilným chováním a týráním při zatýkání a výsleších, během věznění onemocněl tuberkulózou. Propuštěn byl až v roce 1945, kdy jej spolu s dalšími vězni osvobodila americká armáda. Věznění mělo jediný pozitivní efekt, Solař si v něm samostudiem prohluboval jazykové znalosti, takže byl schopen komunikovat v pěti světových jazycích. Po válce se léčil několik měsíců ve Švýcarsku.

Po návratu do Brna dokončil studium na Filosofické fakultě MU a začal působit v redakci *Rovnosti*. V roce 1952 byl vyloučen z redakce, získal doktorát z filosofie prací o filosofii Ludvíka Feuerbacha a v roce 1953 začal působit jako vysokoškolský učitel na Vysoké škole zemědělské v Brně, kde vedl od roku 1954 rektorátní katedru marxismu-leninismu, později přešel na filosofickou fakultu, kde se stal od roku 1960 vedoucím katedry dialektického a historického materialismu. V roce 1964 byl klíčovou postavou při obnově brněnské sociologie, jejíž katedru vedl až do roku 1971. V roce 1964 obhájil kandidátskou práci (*Problém koexistence*) z oblasti sociologie politiky. V roce 1967 se habilitoval na základě habilitačního spisu *K sociologii mezinárodních vztahů*. Téhož roku se stal předsedou České sociologické společnosti a účastnil se světového sociologického kongresu ve Francii, v roce 1968 VII. sjezdu německých sociologů ve Frankfurtu n. M.

a v ak. roce 1968/1969 přednášel na univerzitě v Hamburku. Na jaře 1968 byl zvolen členem předsednictva KV KSČ v Brně a byl předsedou redakční rady měsíčníku *Index*. Díky tomu se ocitl ve skupině komunistických politiků, kteří byli po srpnové okupaci a v průběhu následné normalizace politicky nepřijatelní díky své aktivitě v období tzv. pražského jara. Solař byl vyloučen z KSČ i vysoké školy.

Tím začala nová etapa Solařova života, život mimo oficiální dění, ve vlašném, i když přetrvávajícím kontaktu s disidentským hnutím na jedné straně a s akademickým světem na straně druhé. Příležitostně byl předvoláván k policejním výslechům, které však neměly dramatický průběh ani dopad. Vzhledem k tomu, že část jeho rodiny žila v zahraničí, mohl dokonce občas vyjíždět na zvané zahraniční konference Görres-Gesellschaft. Po roce 1989 se dočkal formální rehabilitace a roku 1991 byl jmenován profesorem Masarykovy univerzity. Jeho působení v akademické oblasti však bylo již jen epizodické.

Solařův význam pro českou sociologii nespočívá ani tak v rovině výzkumné, jako spíše v rovině institucionální a souvisí s obnovou sociologie v 60. letech. Tuto část jeho aktivity popsal poměrně plasticky Ivo Možný [Možný 2004]. Pro českou sociologii je charakteristické, že sociologie nebyla po svém rušení po únoru 1948 v 60. letech obnovována někdejšími sociology, ale často pracovníky z jiných oborů (filosofie, ekonomie), kteří se pohybovali na pracovištích zasvěcených historickému materialismu a vědeckému komunismu [srov. Voříšek 2012, 2014: 322–359]. Tomuto profilu dobře odpovídal také Solař, který coby angažovaný komunistický intelektuál začínal jako novinář a pokračoval k vedoucím funkcím na vysokoškolských pracovištích marxisticko-leninské filosofie a historického materialismu. Obnovy sociologie se zhostil de facto jako úkolu uloženého „shora“ a ukázalo se, že bylo štěstím pro obor, že jej realizoval právě on.

Samotná Solařova pozice v dobovém poli kulturní a intelektuální produkce se nacházela někde mezi vědou, politikou a žurnalismem. Od této pozice se odvíjela jak jeho pracovní kariéra, tak jeho sociologická tvorba, kterou lze optikou typologie české sociologické teorie¹ charakterizovat jako konkrétní sociologickou teorii a sociologický žurnalismus. Solař nedělal subtilní, tj. hloubkový a detailně precizní akademický výzkum. Zajímala jej dobově aktuální politická témata a jeho zájem o teoretickou sociologii a sociologii politiky se spojoval v úvahách o vztahu sociologie a politiky. Jako marxisticky orientovaný myslitel stál na stanovisku hodnotící vědy. Sociologie má společnost nejen poznávat, ale i měnit. Byl zároveň přesvědčen, že ačkoli není možné ze sociologie vypustit hodnoty, bylo by chybou z toho vyvozovat nemožnost objektivního poznání. Politická doktrína může a má korespondovat s pravdou. Pro objektivní poznání stanovuje metodické kritérium jednotných standardů vědecké objektivity (které však detailně nerozpracovává). Hodnotící soudy je možné částečně založit na objektivním vědeckém poznání, z jehož pravdivosti lze čerpat jejich legitimitu. V těchto intencích

¹ Jde o rozlišení: obecná sociologická teorie, konkrétní sociologická teorie, metateorie a sociologická epistemologie, sociologický žurnalismus [Janák 2013].

Solař formuluje své úvahy o roli humanistické inteligence orientované k celostnímu ideálu rozvoje člověka, jejíž důležitou úlohou je i účinná sociální kritika. Do tohoto pojetí organicky zapadá i Solařova interpretace obnovy sociologie v 60. letech „v době, kdy křivka sociální kritiky šla prudce vzhůru“.

Solař si tedy otázku po možnostech vědeckého základu politiky zodpověděl kladně jako např. E. Beneš, T. G. Masaryk nebo jako K. Mannheim, pro kterého byla dokonce klíčovým motivem jeho opus magnum *Ideologie a utopie* [Mannheim 1991]. Základní pojmové nástroje tohoto kanonického díla sociologie vědění lze přitom poměrně úspěšně použít při interpretaci „případu Solař“. Alespoň schematicky připomeňme, že „[h]lavní tezí sociologie vědění je, že existují způsoby myšlení, které nelze adekvátně pochopit potud, pokud jejich společenský původ zůstává zastřen v temnotách“ [Mannheim 1991: 56]. V optice sociologie vědění je vědění chápáno nikoli jako individuální výkon či funkce lidského organismu, ale jako funkce sociální skupiny. „Nejsou to tedy lidé jako takoví, kteří myslí, nebo izolovaná individua, která myšlení obstarávají, nýbrž lidé v určitých skupinách, vyvíjejících specifický styl myšlení v nekonečné řadě interakcí na určité typické, pro jejich společnou pozici charakteristické situace. Přísně vzato je ve skutečnosti nepřesné, říkne-li se, že jednotlivé individuum myslí.“ [Mannheim 1991: 57] Zásadní je Mannheimovo zavedení dichotomie mezi tzv. partikulárním pojmem ideologie a totálním pojmem ideologie. Partikulární pojem ideologie odkazuje k tomu, že určitým idejím a představám nějakého člověka nevěříme, protože je pokládáme za vědomé či nevědomé zahalení faktického stavu věcí, především s ohledem na jeho zájmy. Totální pojem ideologie odkazuje ke zvláštnosti struktury vědomí (a tím vědění) celého historického období nebo společenského celku. Totální pojem ideologie upozorňuje na podmíněnost vědění celé epochy nebo celku společnosti. Jako sociálně podmíněné je interpretováno každé vědění [srov. Mannheim 1991: 110n.]. Pro zrod sociologie vědění jako disciplíny je důležitý objev ideologičnosti každého vědění, resp. každé pozice, včetně pozice sociologie vědění. Ve vztahu k panujícímu sociálnímu řádu může vědění vykonávat buďto funkci legitimizační, nebo delegitimizační. V prvním případě lze mluvit o ideologické funkci, ve druhém případě o utopické funkci.

Z perspektivy sociologie vědění je důležité si uvědomit, že Solařovo myšlení, resp. vědění plnilo v určitých obdobích střídavě obě tyto funkce, v určitém momentu byl ideologem, v jiném utopistou, přičemž obojí nemuselo být způsobeno ani tak nekonzistencí a proměnou jeho myšlení, jako spíš proměnou společenské konfigurace. Nebyl v tom ostatně zdaleka osamocen. Solař je představitelem typu autentického komunistického intelektuála sdílejícího s dalšími jak opakovanou perzekuci (nejprve nacistickou, podruhé komunistickou), tak přechodný společenský vzestup. Právě v nejvyšším bodě tohoto vzestupu mohl jak obnovovat brněnskou sociologii, tak propojovat vědu s politikou. Ovšem pouze do té doby, než se v roce 1968 změnila společenská konfigurace. S dalšími angažovanými a následně perzekvovanými intelektuály jej spojoval i osud po roce 1989, kdy z různých důvodů (věkových, koncepčních, věcných spojených s přechodem

na jiné profese) nedošlo u části těchto kdysi úspěšných ani k návratu do aktivního akademického dění, ani k nanebevzetí mezi „politické mučedníky“.

Solař byl zastáncem možnosti založit politiku vědecky a sám politiku a vědu propojoval jak ve výběru otázek ke zkoumání, tak při jejich řešení. Vzhledem k tomu mohl být vnímán jako ideolog (v Mannheimově smyslu) starého režimu, a tím problematický utopista v režimu novém. V nehodnotícím Mannheimově smyslu jím asi i skutečně byl, protože je třeba konstatovat konzistenci jeho názorů v oblasti analýzy násilných politických konfliktů, jak je zastával v 60. letech i po roce 1989. Analýzu klíčových příčin válek vedl z marxistických pozic. Hlavním zdrojem ozbrojených konfliktů (podle prací z 60. let) není existence dvou protikladných soustav (socialismu a kapitalismu), ale existence kapitalismu a jemu vlastních třídních nerovností. Vnitřní protiklady socialismu podle něj v principu k válečnému konfliktu netendují. Tuto pozici zastával kontinuálně i po zániku polaritě Východ/Západ v souvislosti s rozpadem socialistického bloku v 90. letech, ačkoli vypustil explicitně marxistickou terminologii. V 90. letech interpretoval aktuální lokální konflikty jako „viditelný symptom přehřátého kotle napjatých nerovných vztahů lidských kolektivů“ v podmínkách prohlubujících se nerovností různého typu mezi národy a populacemi, což v globálním měřítku znamená především nerovnosti mezi pokročilými průmyslovými státy a zeměmi tzv. třetího světa, bohatým Severem a chudým Jihem. Absenci ozbrojeného konfliktu v kapitalistických zemích vysvětloval technickým blahobytem konzumní společnosti, která činí existující nerovnosti snesitelnými a úspěšně je legitimizuje ideologií výkonu.

Solařova sociologie byla spojena s politikou a osudy této sociologie i jejího autora se odvíjely od proměn politické konfigurace. Vedle toho je ale třeba připomenout, že k explicitně ideologické nebo utopické formě sociologie (implicitně ideologické a utopické jsou totiž všechny sociologie a každé vědění, včetně tohoto textu, jde tedy spíše o otázku míry) přidal Solař jednu důležitou alternativu: empirickou sociologii. Nebylo to však v rovině jeho vlastní předmětné činnosti, sám zůstal nadále především marxistickým teoretikem a vzdělaným žurnalistou, ale stalo se tak v rovině institucionální praxe. Solař byl mj. díky své jazykové vybavenosti neobyčejně sečtělým člověkem, navíc obdařeným nezbytnou dávkou intelektuální poctivosti. Při obnově sociologie se snažil vstřebat vlastním studiem její dobově aktuální podobu a do nově tvořeného týmu katedry sociologie kooptoval několik absolventů bývalého Bláhova sociologického semináře a navázal spolupráci s možná nejtalentovanější Bláhovou žákyní (i ve srovnání s mužskými kolegy) Jullianou Obrdlíkovou. Docílil tak možná bezděky, možná vědomě větší kontinuity s předmarxistickou sociologií, než tomu bylo na jiných českých sociologických pracovištích [Nešpor 2014: 389].

Ačkoli teoretik, Solař měl respekt před empirickým sociologickým řemeslem. Empirickou sociologii vnímal a vítal především jako jednu z alternativ hodnotící aplikované vědy, kde lze velmi přímočaře spojit pravdu a dobro. Tak již následující rok po obnovení katedry sociologie byla v roce 1966 zřízena Laboratoř

empirických výzkumů, která díky Solařovým kontaktům získala několik veřejných zakázek od různých institucí a navázala mj. spolupráci s Českou televizí. Krajní empirismus představoval také útočiště před ideologizací vědy, ideologizací nikoli v Mannheimově abstraktním, ale v reálně socialistickém slova smyslu. Nejenže Laboratoř empirického výzkumu mohla dělat sociologii bez nutnosti praktikovat marxisticko-leninskou scholastiku, ale také mohla být (a byla) útočištěm politicky nepohodlných (Mannheimovou terminologií řečeno) utopistů, kteří tak mohli zůstat v oboru a při změně politické konstelace opět vyjít na světlo a brněnskou sociologii dále rozvíjet jak po stránce výzkumné, tak po stránce institucionální. Bez Josefa Solaře coby vedoucího katedry sociologie v 60. letech by to asi možné nebylo. Je otázkou čistě spekulativní, jak by tomu bylo s institucionálním i výzkumným rozvojem brněnské sociologie, kdyby se Solař opět dostal do jejího vedení po roce 1989. Z hlediska dějin sociologie je však jisté, že by neměla opomíjet případy dobově vlivných sociologů, kteří upadli do pozapomnění, protože důsledky jejich jednání mají reálný, i když obtížně měřitelný dopad na provoz vědy. I když Solařův význam pro institucionální (a tím méně vědeckou) stránku brněnské sociologie nelze dávat na roveň Bláhovu, je jisté, že byl podstatný a dlouhodobý.

Dušan Janák, Veronika Krná

Literatura

- Janák, D. 2013. „Počátky teoretické sociologie v českých zemích. Text věnovaný památce prof. M. Petruska.“ *Sociológia / Slovak Sociological Review* 45 (4): 339–364.
- Mannheim, K. 1991. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.
- Možný, I. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 2004 (5): 609–622.
- Nešpor, Z. R. 2014. „III.5.1 Obnova a rozmach studia sociologie v šedesátých letech.“ Pp. 386–390 in Z. R. Nešpor a kol. *Dějiny české sociologie*. Praha: Academia.
- Voříšek, M. 2012. *The reform generation. 1960s' Czechoslovak Sociology in Comparative Perspective*. Praha: Kalich.
- Voříšek, M. 2014. „III. 3 Česká sociologie šedesátých let., III.4 Česká sociologie sedmdesátých a osmdesátých let.“ Pp. 322–384 in Z. R. Nešpor a kol. *Dějiny české sociologie*. Praha: Academia.